

GYÁNI GÁBOR

A látható és a láthatatlan erőszak

Az erőszak mint politikai és társadalmi fogalom

Lehetetlen nem tudomásul venni, jegyzi meg Hannah Arendt az erőszak témájának szentelt munkájában, hogy milyen nagy szerepet tölt be az erőszak az emberi dolgokban, ennek ellenére elvétve foglalkoznak vele önálló módon. Ez bizonyosan azon sajátosságából fakad, hogy akárhová tekintünk, mindenhol a nyomaira bukkanunk, hiszen szinte minden emberi megnyilvánuláshoz tartozik erőszak.¹ Ha viszont nem önálló entitás, nem lehet vagy nincs értelme külön is beszélni róla. Hasonló véleményt fejt ki Ricoeur is: „az emberre vonatkozó vizsgálódásaink során felvethető összes probléma mögött ott lappang az erőszak és a nyelv konfrontációja. Pontosan ez az, ami ugyanakkor nyomasztó is. Összeütközésük azért zajlik ilyen hatalmas területen, mert az erőszak és a nyelv egyaránt kitöltik az emberi mező teljességét”.²

Mind Arendt, mind Ricoeur sokat tett azért, hogy külön is meg tudjunk valamit a mindent kitöltő erőszak *differentia specifica*-járól. Arendt azzal járult hozzá a kép tisztulásához, hogy rámutatott: nem tartható fenn az a mélyen gyökerező felfogás, amely minden (politikai) hatalmat az erőszak megnyilvánulásaként, az erőszakkal párosuló kényszerként érzékeltet. Mint teszi Max Weber is, kijelentvén: „A modern államot szociológiailag végül is csak egyetlen speciális eszközeivel határozhatjuk meg, [...] ez pedig a fizikai erőszak.” Ha nincs erőszak, állam sincs, van viszont anarchia. Weber nem azt állítja persze, hogy az erőszak az állam egyedül szokásos eszköze, viszont kitart amellett, hogy „rá jellemző specifikus eszköz”. Hiszen kisajátította magának a „legitim fizikai erőszak monopóliumát”,

1 Hannah Arendt: *On Violence*. Harcourt Brace & Company, San Diego, 1970, 8.

2 Paul Ricoeur: *Erőszak és nyelv*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Jószyöveg Könyvek, Budapest, 1998, 124.

ilyenformán „az állam az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrása” lett.³

Arendt, mivel nem osztja Marx tételét, mely szerint az állam csupán az uralkodó osztály uralmát fenntartani hivatott szerveződéssel, vitatja a weberi megállapítást. Létezik tehát olyan, Arendt által képviselt nézet is, mely szerint a politikai hatalom (az állam) legitimitása a fizikai erőszak mellett (vagy talán éppen a helyett) olykor a „törvény uralmán” (rule of the law) nyugodhat. A hatalom egyik sajátos esete, a kormányhatalom, látszatra elválaszthatatlan az erőszaktól – ismeri el Arendt –, mivel engedelmességre kényszerít. Ahogy Weber fogalmaz: uralomról „akkor beszélünk, ha van rá esély, hogy az emberek egy megadható csoportja engedelmeskedni fog valamilyen különleges parancsnak (vagy minden parancsnak)”.⁴ Az erőszak a parancsnak való engedelmeskedés kikényszerítésének utolsó lehetséges eszköze. A 20. századi modern forradalmak viszont arra szolgálnak Arendt szerint megannyi példával, hogy az erőszak abszolút monopóliumával bíró államok sem védtelenek az erőszak eszközeit nélkülöző társadalom felforgató, forradalmi törekvéseivel szemben. Az állam olykor képtelen használni az erőszak eszközét alattvalói ellenében, miután az erőszakszervek (rendőrség, katonaság stb.) nem engedelmeskednek többé az akaratának. Ebben az esetben a hatalom dezintegrálódása teremti meg a forradalom lehetőségét, még ha ez nem jelenti a forradalom szükségszerűségét is egyúttal. „Kormányzat soha sem hagyatkozhatott egyedül csak az erőszak eszközére.”⁵ Következésképpen: „A hatalom valóban lényegi eleme minden kormánynak, az erőszak azonban nem. Az erőszak természete szerint instrumentális, s mint minden ilyen eszköznek, irányításra és igazolásra van szüksége azon célok által, melyeket szolgál. Amennyiben azonban valamit valami más igazol, az a valami nem lehet a dolog lényege.”⁶

A hatalom azonban nem szorul rá erre az igazolásra, lévén, hogy a politikai közösségek létének belső lényegéből fakad. Nem az erőszak, hanem a legitimitás iránt támaszt tehát igényt, mely utóbbi az embereknek a közös és összehangolt tevékenység folytatását célzó valamikori elhatározásából ered. A legitimitás megrendülését a múltra való hivatkozással szokás elhárítani, az igazolás azonban a jövőre apellál. Az erőszakot így legfőljebb csak igazolni lehet, s minél inkább a jövőbe tolódik az erőszak indokoltsága, annál kevésbé hihető és elfogadott a ténye. Senki sem kérdőjelezi meg az önvédelem érdekében alkalmazott erőszakot, mivel az általa elhárított veszély először is egyértelmű, másodsor pedig jelenbeli, az eredménye pedig kézzelfogható. Nem így vagyunk az állami erőszakkal, amely egy igen távoli cél elérését segítené elő. Előfordulhat persze,

3 Max Weber: A politika mint hivatás. In Uő: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2004, 58, 59.

4 Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban*. (Ford. és jegyz. Erdélyi Ágnes), KJK, Budapest, 1987, 221.

5 Hannah Arendt, i. m. 50.

6 Uo. 51.

hogy a nyers erőszak útján kicsikart engedelmesség nem a hatalmat erősíti, hanem – hosszabb távon – a bukását készíti inkább elő. Egyszerűen azért, mert az erőszak alkalmazása veszélyezteteti vagy talán el is veszti a legitimitását. Erőszak és hatalom így és ezért kerülhet szembe egymással, melynek során az erőszak könnyen fel is morzsolhatja a hatalmat. Amikor ez bekövetkezik, a hatalom az uralom fenntartását a terror eszközére bízta. „A terror nem azonos az erőszakkal; olyan kormányzati forma valójában, amely abból fakad, hogy a mindenféle hatalmat leromboló erőszak nemhogy csitulna, ellenkezőleg megmarad a helyzet urának.”⁷ Arendt szerint hatalom és erőszak nemcsak nem azonos egymással, hanem inkább egymás ellentéte: „Ahol az egyik abszolút uralmat élvez, ott a másik számára már nem jut hely.”⁸ Az erőszak nagy hasznára van ugyan a veszélyben lévő hatalomnak, esetleges önállósulása azonban a hatalom bomlását idézi elő. Alkalmos eszköze az uralom fenntartásának, ám erőszakból soha sem keletkezik hatalom.

Ricoeur elmélete, ha annak nevezhető rövid esszéjében kifejtett gondolatsora, az erőszak igazolásáról (igazolási kényszeréről) értekezve kapcsolódik a szóban forgó témához. Az erőszak, állítja, igazolhatatlan, mivel „az erőszak mellett senki sem képes érvelni anélkül, hogy ellentmondásba ne keveredne önmagával. Hiszen az érveléssel éppen az a szándéka, hogy igazát megmutassa, s ily módon már a beszéd és a vita mezejére lépett – ami egyben azt jelenti, hogy a fegyverletételre is sor került.”⁹ Ricoeur szintén a hatalom és erőszak különbségének (sőt összeférhetetlenségének) az elvét vallja erőszak és nyelv formális ellentétét posztulálva, mely utóbbi – „szigorú értelemben” – a „koherens diskurzus és az erőszak ellentéte”. Koherens diskurzuson azt érti, amit senki sem jelenít meg, amely nincs tehát senki kizárólagos birtokában. „Ha valaki megpróbálná birtokolni, már újra az az erőszakos személy lenne, aki a koherens beszéd fondorlatos leple alatt igyekszik uralkodóvá tenni filozófiai értelemben vett partikularitását.”¹⁰ Abban az esetben ugyanis már az erőszak beszél, ő hallatja hangját és „jelentésre tör”. A diskurzus és az erőszak akkor jut egymással ellentétbe, amikor az erőszakot megnevezik, amikor a diskurzus ott és akkor ismeri fel az erőszakot, ahol és amikor az valóban megjelenik; a diskurzust ilyenformán erőszakmentes gyakorlatként foghatjuk fel. „Az erőszakmentesség a diskurzusban annyit tesz, mint teret engedni a nyelvek pluralitásának és változatosságának. Annyit jelent, hogy a diskurzus különböző módzatait meghagyjuk helyükön: itt a kalkuláció és az instrumentális intelligencia nyelve; ott racionális jelentés és annak totalitásra törekvése; amott pedig mitikus beszédmód és profetikus nyelv, amelyek nyitottá teszik az embert a jelentésnek ama legmé-

7 Uo. 55.

8 Uo. 56.

9 Paul Ricoeur, i. m. 125.

10 Uo. 126.

lyebb forrása felé, amellyel *nem rendelkezik saját birtokaként, hanem az rendelkezik vele.*¹¹ (Kiemelés tőlem – GY. G.)

A diskurzus jelentéseinek nyitottsága, az erőszakra utaló beszéd pluralitása nyilvánul meg abban is, hogy egyre élénkebb az erőszak jelenvalóságának a tudata. Arendt és a hozzá hasonló teoretikusok figyelme nem terjedt túl a hatalom által alkalmazott erőszak jelenlétén. Ha viszont felütjük a ma forgalomban lévő szótárak valamelyikét, akkor az erőszak fogalmának ennél jóval szélesebb körű „alkalmazásával” szembesülünk. A *Wikipedia The Free Encyclopedia* internetes szótár *violence* címszava például a következő meghatározással szolgál. „Erőszak az agresszió és a visszaélés (abuse) valamely cselekedete, amely bizonyos esetekben büntetőjogi értelemben vett sérülést vagy kárt okoz, kíván okozni egyéneknek, (egyes meghatározások szerint) állatoknak vagy vagyontárgyaknak. Az »erőszak« kifejezés másodsorban agresszív tendencia, destruktív magatartás megnyilatkozását jelenti.” Az erőszak weberi értelemben vett állami monopóliuma nem meríti ki tehát teljes mértékben a fogalom tartalmát. A jogi eszközökkel üldözendő erőszak körébe tartozik ugyanis a visszaélés (abuse), a súlyos testi sértés, a testi sértés, az ütlegetés, az otthoni erőszak, a gyermekkel szembeni visszaélés (child abuse), az állatkínzás, a gyilkosság, a szexuális erőszak, a vagyon elleni büntett is.

Az erőszak mint történelmi folyamat és kontextus

A jog eszközeivel ma szankcionálni szokott erőszakos cselekedetek fogalma olyan viselkedésformákat is érint tehát, amelyek még a közelmúltban sem feltétlenül minősültek jogilag vagy a közösség erkölcsi elítélése által üldözendőnek. Ennek talán legekleltársabb példája a családon belüli erőszak.

A középkorban, annak megfelelően, hogy még „nem létezik büntető társadalmi hatalom” és az „egyetlen fenyegetés, veszély, mely félelmet kelthetett, az volt, hogy az erősebb legyőzi a gyengébbet”, nem keltett megbotránkozást a kegyetlenség olykor nyilvános kiélésének a vágya. „A mások megkínzása és megölése feletti öröm nagy volt, s ez társadalmilag megengedett öröm.” Sőt, teszi hozzá Elias, a társadalom merev hierarchikus szerkezete maga „is ebbe az irányba hatott, szükségessé tette, célszerűnek láttatta az ilyen viselkedést”.¹² Ezen kulturális beidegződések a rá következő századokban, a kora újkor idején estek át „a férfi erkölcsök reformációjának” folyamatán, hogy végül elnyerjék a ma civilizáltnak számító viselkedés kitüntetett rangját.¹³

11 Uo. 136.

12 Norbert Elias: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 356.

13 G. J. Barker-Benfield: *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain*. The University of Chicago Press, Chicago, 1992, különösen 37–103.

A folyamat azonban nem teljesen egyenes vonalú fejlődés formájában tört utat magának. A civilizálódás során egyre jobban mérséklődő (megszelídülő) erőszakot újra és újra felélesztette egyik vagy másik ellentendencia, mint például az, amely a patriarchális családi hatalmi viszonyok erősödésével jelentkezett a kora újkor századaiban. Angliában, a katolicizmussal való szakítás nyomán, különösen nyilvánvalóvá lett ekkoriban a férj és az apa családon belüli hatalmi helyzete, ami elsőrendű biztosítékul szolgált a családon belüli erőszak „legitimitását” illetően (feleségverés, a gyermeknevelési elvek megszigorodása).¹⁴

Nincs semmi meglepő abban – amint egy 15. századi dijoni vizsgálódás eredményei is tanúsítják –, hogy (szélsőséges esetben) akár a nemi erőszak sem feltétlenül képezte valaha bírósági eljárások tárgyát, sőt a társadalom sem állt ki egyértelműen a nemi erőszakot elszenvedő nő mellett.¹⁵ Innen pedig már csak egy lépés a kollektív erőszak (a nemi erőszak is ölthette az ifjúság által csoportosan elkövetett erőszak formáját) ritualizálódása felé, amit a kora újkori európai vallásháborúk kapcsán is jól meg lehet figyelni. Ekkor már a súlyos testi sértés sem számít többé bűnténynek, tekintve, hogy az egymással szembenálló (vallási) közösségek közötti konfliktusok megoldásának vitathatatlanul legitim eszköze. Az erőszak ilyenformán lett azonossá a „normális” viselkedéssel, miután a 16. századi franciaországi vallási erőszakot „a politikai és vallási élet különböző tényezői és a tömeget alkotó emberek csoportidentitása” kellőképpen legitimálni tudta. A kollektív erőszakos viselkedésnek ez esetben nemcsak „értelme”, de drámai és rituális struktúrája is van egyúttal.¹⁶

Az erőszaknak ebből a történeti-antropológiai megközelítésből kikerekedő történeti képe sejteti, hogy nincs minden rendben a civilizációs elméletbe csomagolt fejlődéselmélettel, amely azt sugallja: minél távolabb kerülünk jelenbeli világunktól, annál több és áthatóbb erőszakkal lehet számolni a politikai uralom, valamint a társadalmi mikrohatalmak eszközei sorában. A (családi) erőszak fejlődéselvű megközelítésében jeleskedő Lawrence Stone azonban szintén regisztrálja az erőszak fejlődésekor a kora újkorban mutatkozó regresszió tényét, amit ő főként a puritán valláserkölc emberképére (a gyermek ördögi voltát hangsúlyozó tanra), valamint a strukturális átalakulások okozta bizonytalansági érzés elhatalmasodására vezet vissza.¹⁷ A különösen vad és véres francia vallásháborúk vagy a boszorkányüldözés kora újkori európai és amerikai hulláma szintén ellentmondanak az erőszak egyenes vonalú törté-

14 Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. Penguin Books, Harmondsworth, 1979. (abr. ed.), 136–145; Gyáni Gábor: Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus változatai. *Világosság*, 1983/6. 425–431.

15 Jacques Rossiaud: Prostitúció, ifjúság és társadalom a XV. században. In Léederer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 62.

16 Natalie Zemon Davis: Az erőszak rítusai. In Uő: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 167.

17 Lawrence Stone, i. m. 414–422.

nelmi alakulásának, amely állítólag az egyre humánusabb életviszonyok kialakulása és erősödése irányába tart. A 20. század megannyi közismert tömeges atrocitása és politikaierőszak-eseménye, s a mindennapi élet erőszakkal való telítettsége is egyaránt ezt látszik cáfolni.

E tetszetős elv elhagyása felveti azonban a kérdést, miként kezelhetjük ezek után történeti értelemben az erőszak múlt- és jelenbeli megnyilvánulásait. Minden bizonnyal a jelenség kontextusba helyezése hozhat megoldást ezen a téren. Annak megértése, hogy ki mikor és miért követ el erőszakot „magától értetődő” tetteként, amely ez okból nem is számít nyílt normaszegésnek, hanem akkor és ott „természetes” (elvárt, sőt jutalmazott) viselkedés, nem történhet más módon, mint hogy konkrét értelem-összefüggésen belül vesszük szemügyre a kérdéses aktust. Ez azonban nem éppen könnyű vállalkozás, kecséget azonban annyi, ha nem több sikerrel, mint az, amelyik az erőszak lineáris történeti folyamatát teszi számunkra láthatóvá.

Nem kizárt, a munka megjelenését követő heves vita mindenestre ezt valószínűsíti, hogy Goldhagen nem a leghelyesebb kontextusba helyezte a Harmadik Birodalom átlag németjeinek a zsidókkal szembeni különösen kegyetlen erőszakos viselkedését, a megértést célzó törekvése azonban éppen egy ilyen lehetséges kontextus megragadására irányult. Könyve elején idézi Wolfgang Hoffmann, a 101. Rendőr zászlóalj parancsnokának a feletteseihez írt méltatlankodó levelét, amelyben a tömeggyilkosságra „kiképzett” alakulat kapitánya kifejti: felesleges, sőt egyenesen felháborító parancsba adni alakulata tagjainak, hogy ne lopjanak, ne harácsoljanak. Olyan, ideológiailag megfelelően felkészült emberekről van ugyanis szó, akik a német erkölcsi normák szellemének megfelelően végzik munkájukat (a zsidók módszeres legyilkolását), és ezt ráadásul szabad akaratukból, nem pedig félelemérzetből vagy különféle előnyök megszerzése végett teszik. S éppen ez a nyilatkozat ejti a szerzőt erősen gondolkodóba, majd arra ösztönzi, hogy mélyebb betekintést nyerjen azok gondolkodási módjába, akik efféle tömeggyilkosságokat nap mint nap, mondhatni rutinszerűen követnek el. Meg szeretné tehát érteni a közvetlen erőszakkal foglalatostkodó, egyébként átlagos németek százainak és ezreinek a világméretű, valamint azt az intézményi kontextust is, amely ennek a bizarr gondolkodásnak és erkölcsiségnek a tényleges szülőanyja.¹⁸

Úgyszintén a kontextualista megközelítés igényét fogalmazza meg, immár a „társadalmi erőszak” egy manapság különösen előtérben álló markáns megnyilvánulása, a gyermekkel szembeni visszaélés (child abuse) története kapcsán egy másik amerikai történész. Álláspontja szerint az erőszak e formájának a hatvanas évek eleji amerikai pszichológiai „felfedezése”, majd büntetőjogi törvénybe

18 Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. Alfred A. Knopf, New York, 1996, 3–4. A könyv által kiváltott vitáról lásd Deák István: Visszapillantás a Goldhagen-vitára. *BUKSZ*, 9, 3 (1997 Ősz), 316–322.

foglalása (1973) óta széles körben osztott nézet, hogy valaha gyakoribbak voltak az ebbe a kategóriába sorolható emberi megnyilvánulások, nem több pusztán előítéletnél. Kora újkori amerikai esettanulmányokkal alátámasztott érvelése szerint a kontextusok vizsgálata rávilágít: „A modern kor előtti legtöbb gyermekkor jól ismerte a szigorúság sajátos formáit. De *nem* tűnik úgy, hogy a »child abuse« terminussal manapság oly élesen és fájdalmas módon kifejezett konkrét szenvedések voltak azok valamikori velejárói.”¹⁹ Sőt, az erőszak megjelenési módja sokkal jelenvalóbb ma, mint volt a közeli és a távolabbi múltban.

A kulturális erőszak mint tapasztalat

Az erőszaknak a kontextusok keretében való szemrevételezése kölcsönöz különös jelentőséget az erőszak mint kultúra és tapasztalat jelenségének. Elvértve bukkanhatunk azonban csupán a forrásokban a gyermekkel (vagy a nővel, s egyáltalán a társadalmilag gyengékkel) szemben elkövetett erőszak tényeire, ami persze komoly gátját képezi az ilyen jellegű történelmi vizsgálódásoknak. Ez részben abból is ered, hogy az erőszakra táplált mai fogalmaink nem mindenben felelnek meg azon jelentésnek és jelentőségnek, amelyet a múltbeli tettesek és áldozatok tulajdonítanak a jelenségnek. Nemcsak a szenvedés tűréshatárainak a rugalmassága, de az adott korban normális vagy abnormális dolgok (tettek) megítélésének az időbeli változékonysága is közrejátszik ebben. „Azok a különböző magatartások, amiket manapság child abuse-ként neveznek meg, korábban széles körben elterjedtek voltak, magától értetődőnek tekintették őket, mivel elődeink számtalan generációja ritkán (vagy egyáltalán nem) helytelenítette azokat.”²⁰ S már ez okból sem hagyhattak túl sok nyomot a történelmi dokumentumokban.

Az erőszak történelmi „kulturája”, tehát ezen viselkedésmódok konkrét helyhez és időhöz kötött jelentése (és jelentősége), nyomban átvezet bennünket a kulturális erőszak problémájához, mely fogalom igen előkelő helyet foglal el az újabb erőszakelméletekben. Johan Galtung például a kulturális erőszakot, a strukturális erőszakkal egyetemben a láthatatlan erőszak tartományába utalja, és a közvetlen erőszak számára tartja fenn a látható erőszak kategóriáját.²¹ A kulturális erőszak mint a konkrét erőszakos viselkedés egyik lehetséges forrása a heroikus, a patrióta, a patriarchális stb. lelki beállítódásban érhető tetten, s mint ilyen, éppoly fontos ösztönzője a közvetlen erőszakos cselekedeteknek, mint a strukturális erőszak,

19 John Demos: *Child Abuse in Context: An Historian's Perspective*. In Uő: *Past, Present, and Personal. The Family and Life Course in American History*. Oxford University Press, New York, 1988, 87.

20 Uo. 72.

21 Johan Galtung: *Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence*. <http://them.polyglog.org/5/fgj-en.htm>

amely a kényszerítő körülmények formájában mutatkozik meg (bezártság, fenyegetettség, kizsákmányolás stb.).

A kulturális erőszak pregnáns megnyilvánulása a nyelvtől, az anyanyelvünktől való megfosztás, amely egy, a strukturális erőszak tudatosítására hivatott nyelvi kódrendszer átvételének és napi használatának a kényszerében kulminál. „A náciizmus a tömegek húsába és vérébe az egyes szavakon, a beszédfordulatokon, a mondatformákon keresztül fúrta be magát, amelyeket milliószoros ismétléssel rájuk kényszerített, ők pedig mechanikusan és öntudatlanul átvették.”²²

Az egyes emberrel (és közösségekkel vagy népekkel) szembeni strukturális erőszak függvényében, olykor azonban azt akár meg is haladó mértékben sújthatja, sújthatja az illetőt (az illető kollektívákat) a kulturális erőszaktevés. Igaz, másként tapasztalja meg a nyelven át elkövetett kulturális erőszakot a német nép, amely „csak” állampolgári mivoltában szenved el a náci diktatúra jóvoltából gyakorolt erőszakot, mely erőszakot persze nemegyszer ő maga is gyakorolja másokkal, az abszolút áldozatokkal szemben (zsidók, meghódított népek). A politikai diktatúra által rájuk oktrojált nyelvhasználat oly módon erőszakolja meg őket, hogy a politikai erőszakot igazoló, azt egyben érzékletesen kifejező nyelv az, ami érzéseiket és egész szellemi lényüket kormányozza. „Ha valakinek hős és erényes helyett sokáig azt mondjuk: fanatikus, végül maga is elhiszi, hogy fanatikus: erény és fanatizmus nélkül nem lehet valaki hős.”²³ Így csap át a strukturális erőszak kulturális erőszakba, midőn politikai eszközökkel kötelezővé tesznek valamely szóhasználatot, hiszen a politikai uralom „megváltoztatja a szóértéket és a szógyakoriságot, közkinccsé teszi, ami korábban egyesek vagy egy kicsiny csoport sajátja volt, lefoglalja a párt számára, ami korábban közkinccs volt, és eközben átítatja a szavakat, a szócsoportokat és a mondatformákat a saját mérgével, félelmetes rendszere szolgálatába állítja a nyelvet, és a legerősebb, legnyilvánvalóbb és legtítkosabb propagandaeszközt teremti meg benne”²⁴. S miután a kulturális erőszak a láthatatlan erőszak formáját ölti magára, a Victor Klemperer által *Lingua Tertii Imperiine*nek, George Orwell által *Newspeak*nek nevezett nyelv szavai olyanok, mint valamely állandóan fogyasztott arzénadagok: „észrevétlenül lenyeljük őket, látszólag semmi hatásuk nincs, de egy idő után a méreg hatása mégis jelentkezik”.²⁵

Némiképp másként éli át ezt a nyelvi (kulturális) erőszakot a német nyelvű (német kultúrán nevelődött) lágerlakó, akit a hatalom strukturálisan végképp kirekesztett, és ezzel attól a lehetőségtől is megfosztott, hogy úgymond bekapaszkodjon a „továbbhaladó német nyelvbe”. Kettős présbe kerül a német lágerek német lakója: gyakorlatilag kirekesztődik az ellenséges hazában folyó nyelvfejlő-

22 Victor Klemperer: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984, 19.

23 Uo. 19.

24 Uo. 19–20.

25 Uo. 19.

désből; abból, amit az arzénadagolás metaforájával írtunk le az előbb. Hiszen mint rab (pária) nem él benne a mérgezett levegőjű német valóságban, amit ez a nyelv egy bizonyos értelemben nagyon is adekvát módon szólaltat meg. Nem volt ugyan szép ez a nyelv, jegyzi meg Améry, sőt ellenkezőleg, ugyanakkor mégiscsak „a valóság nyelve volt. Minden fejlett beszéd hasonlatbeszéd, szóljon akár egy fáról, mely dacosan mereszti csupasz ágát az égnek, vagy a zsidóról, aki elő-ázsiai mérget csepegtet a német testbe. A hasonlat-hoz mindig az érzékletes realitás szolgáltat anyagot. Mi [mármint a lágerek német rabjai] pedig ki voltunk zárva a német realitásból s ezzel a német nyelvből is.”²⁶

Amin érdemben az sem segít, ha az illető megpróbál lépést tartani a nyelvfejlődéssel. „Mély undoromat legyűrve nap mint nap elolvastam a *Brüsseler Zeitung*-ot, a nyugati területeket megszálló német hatalom lapját. Nem rontotta el a nyelvezetem, de nem is fejlesztette tovább, hiszen ki voltam zárva a német közösség sorsából s ezzel nyelvéből is. [...] Számunkra [rabok számára] minden német szó jelentése megváltozott, és végül az anyanyelvünk – ha védekeztünk ellene, ha nem – ugyanúgy ellenségünké lett, mint azok, akik körülöttünk beszéltek.”²⁷

Az idézett gondolatmenet, amelynek pártolói és ellenzői egyaránt akadnak,²⁸ arra vet fényt, hogy a strukturális erőszak nagy valószínűséggel (bár talán nem minden esetben) a kulturális erőszakkal jár együtt. Kettőjük egybeszövődése teszi a helyzetet különösen súlyossá az áldozat szempontjából. Aligha áll meg tehát a lábán azon meglepően gyakori feltevés, hogy elég (lesz) kibekkelni (fizikailag túlélni) az erőszakot (amin strukturális erőszakot szokás érteni), mert egyszer kikerülve belőle nyomban vissza lehet majd térni a korábbi „normális” valóságához; a túlélési stratégia ugyanis önmagában garantálja a szükséges szellemi (diszpozicionális) feltételek átmentését (a jobb időkre). Nem csak a traumatikus élmények gördítének gátat minden ilyen visszaút elé,²⁹ de a kulturális kiüresedés vagy az átprogramozottság miatt sem könnyű, ha keresztülvihető egyáltalán a kulturális erőszak terhéől való majdani megszabadulás.

Az egyszer átkódolt nyelv, az egyszer erőszakkal már átprogramozott kultúra nem állítható ugyanis vissza minden további nélkül a közben történt események teljes törlése által. A szavak, hogy legalább egy konkrét példát mondjak, amelyek átmeneti érvénnyel valamikor egy bizonyos, nemegyszer igen súlyos következményekkel járó értelemre tettek szert, mint egyebek közt a zsidó kifejezés a

26 Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék. Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002, 77.

27 Uo. 78.

28 Helyeslően idézi: Kertész Imre: *A holokauszt mint kultúra.* Századvég, Budapest, 1993. 34–36; s vitatja az igazát Primo Levi: *Akik odavesztek, és akik megmenekültek.* Helikon, Budapest, 1990.

29 Vö. Gyáni Gábor: Trauma, emlékezet, kultusz. *Élet és Irodalom*, 2006. november 10. 6.

náci antiszemitizmus jóvoltából, soha sem, legalábbis tartósan nem nyerhetik vissza ártatlan, a póre leírásra korlátozott értelmüket; nem, mivel időközben komor történelmi reminiscenciákkal telítődtek, s utóbb is magukon viselik ennek terhét. Ez áll egyebek közt a zsidózás, a kulturális erőszaktevés sajátos esetének a háttérében. De így vagyunk egy sor egyéb, merőben szimbolikus forma, tárgyi vagy verbális emlék használatával, helyesebben azok újra használatba vételével. Látszólag semmi közük már az erőszak gyakorlatához, valójában azonban csak a történelmi emlékezet vészes kiüresedése, az emlékezetvesztés okozta történelmi érzéketlenség feleltetheti, hogy amikor újra használatba vesszük őket, az az erőszakkal való fenyegetés tapasztalatát szüli mindazokban, akik saját maguk vagy a felmenőik révén egyszer már áldozatául estek a strukturális erőszakhoz társult kulturális erőszaknak. A dolgok effajta láthatatlansága azonban nem menti és még kevésbé indokolja az erőszak ily módon való aktív használatát.